

**Әбубәкірова Арайлым Есімханқызының «8D02202-Дінтану»
мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін
ұсынылған «Дінді дискурсивті зерттеудегі лингвистикалық парадигма»
тақырыбындағы диссертациясына**

АҢДАТПА

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы. Зерттеу жұмысы лингвистикалық парадигманы дінді кешенді түрде дискурсивті зерттеу үшін теориялық, әдістемелік шеңбер ретінде жасақтап шығу мен негіздеуге бағытталған. Заманауи лингвистикалық парадигма тілді тек таңбалар жүйесі ретінде емес, адам тәжірибесі, құндылықтары, дүниетанымы көрсетілетін құрал ретінде қарастырады. Бұл парадигма аясында дінді дискурсивті зерттеу діни тілді әлемнің рухани, мәдени, әлеуметтік бейнесін көрсететін дискурстың ерекше бейнесі деп таниды. Діни дискурсты лингвистикалық тұрғыдан талдау қалайша тіл арқылы діни сана қалыптасып, ілім таралып, сенуші мен діни бедел арасындағы қарым-қатынас реттелетіндігін айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. «Дінді дискурсивті зерттеудегі лингвистикалық парадигма» деген тақырыпты таңдау гуманитарлық ғылымдардағы елеулі өзгерістердің салдарынан өзекті әрі қажетті болып отыр. Діни феномен тек теология, мәдениеттану, әлеуметтану тарапынан емес, күрделі, ұйымдасқан, ерекше сипаттарға ие коммуникативті жүйе ретінде де қарастырылуы керек. Сондықтан зерттеу жұмысының заманауи діни дискурстағы лингвистикалық парадигма ерекшеліктерін анықтауы және оның қолданылу аясын айқындауы – маңызды көрсеткіш. Бұл жұмыс – қарқынды түрде дамып келе жатқан ғылымдардың шекарасында тұрған зерттеу. Олардың қатарында мәтін лингвистикасы, әлеуметтік лингвистика, прагматика, теолінгвистика және дінтану бар. Дін адамзат өркениетінің негізгі құрамдас бөлігі ретінде өзінің ілімі мен талаптарын, рәсімдерін вербалды не бейвербалды күйде жеткізу барысында тілмен, тілдік құралдармен тығыз қарым-қатынас орнатады. Сондықтан оны «сөздер феномені» деп сипаттауға болады. Қолда бар ғылыми әдебиеттерге сүйенсек, діни қарым-қатынасты зерттеу тек мәтінді емес, дін саласындағы адам қызметін де ескеруді талап етеді. Диссертация филологиялық зерттеулердің діни мәтіндердегі дәстүрлі шектеулерінен толыққанды коммуникативті оқиғаны зерттеуге ауысуды көздейді. Зерттеу парадигмасын өзгертуге деген қажеттілік діни дискурстың бірегей конститутивті қасиеттерімен айқындалады. Оның бұл қасиеттері жүйеленген лингвистикалық үлгісіз түсіндіріле алмайды. Тақырыпты таңдау лингвистикалық құралдардың осы пән саласында қолданылу шекараларын айқындау мен жүйелеудің қажеттілігімен негізделеді. Бұл зерттеу жұмысы мәнмәтінінде лингвистикалық парадигма дінді дискурсивті зерттеу барысында лингвистикалық құралдарды интеграциялауды қамтамасыз ететін теориялық-әдістемелік ұстанымдар кешені ретінде айқындалады. Бұл парадигма аясында

діни жүйеде вербалды және бейвербалды таңбалар тек репрезентативті емес, конститутивті, сакралды мәнге де ие. Әдеттегі лингвистикалық түсіндірмемен салыстырғанда ұсынылып отырған парадигма талдау аясын кеңейтіп, діни тілдің пайда болуы, қызмет етуі, түсіндірілуі үдерістерін зерттеуді қамтиды. Талдау қасиетті мәтіннің ішкі мазмұнымен ғана шектелмейді, оның жанрлық көріністері мен заманауи әлеуметтік-коммуникативті арналардағы қызметіне жүргізіледі. Осылайша лингвистикалық парадигма әдістемелік негіз ретінде діни дискурстың қызметі мен құрылымын сипаттауда нақтылық қалыптастырады.

Тақырыптың өзектілігі діни дискурсты сипаттауда пәнаралық әдісті қалыптастырудың қажеттілігімен сипатталады. Дәстүрлі әдістер діни мәтінді бөлшектеп зерттеп жүрді. Ал бұл жұмыс лингвистикалық әдістерді антропологиялық, лингво-мәдени әдістермен синтездей отырып, феномен туралы толыққанды түсінік алуға мүмкіндік қалыптастыруға бағытталған. Діни дискурстың қатысушыларының бірі – жоғары күштер болғандықтан, оның бірегей атмосферасын қалыптастырып, ұстап тұруға бағытталған механизмдерді зерттеу арнайы лингвистикалық құралдарды талап етеді. Әлеуметтік-коммуникативті көзқарас бойынша тақырып өзектілігі діни дискурстың қоғамдық өмірге белсенді араласуы және коммуникативті ортаның жаһандық цифрландыру үдерісі негізінде өзгеруі себепті арта түсті. Мәтінді дәстүрлі түрде зерттеуден дискурсивті-лингвистикалық зерттеуге көшу дінді толыққанды зерттеу үшін аса маңызды. Классикалық лингвистика құралдары фидеистік коммуникацияның механизмдерін сипаттап, түсіндіруде қауқарсыз. Дискурсивті талдау лингвистикалық құрылымды ғана емес, мәнмәтінді, интенцияларды, биліктік қарым-қатынасты, діни қарым-қатынастағы бейвербалды құралдардың ролін зерттеуді мүмкін етіп береді. Тақырып өзектілігі тарихи-мәдени мәнмәтінмен де нақтыланады. Қасиетті мәтіндер тарихындағы тілдік қақтығыстарға шолу жасау ол мәтіндерді түсіндіру мен аудару барысында туындаған лингвистикалық мәселелер ауқымды әлеуметтік және діни қақтығыстарға негіз болғандығын көрсетеді. Дискурсивті зерттеудегі лингвистикалық парадигма объективті құралдарды ұсынып, нақты лингвистикалық сараптаманы қамтамасыз етіп, коммуникацияны реттеуге негіз бере алады. Тақырыптың қолданбалық тұрғыда да өзекті екендігі аймақтық зерттеулер нәтижелерімен негізделеді. Қазақстан Республикасындағы діни жағдайға назар аудару, осы аймақтағы діни коммуникация ерекшеліктерін зерттеу, оның сандық кеңістікке бейімделуін қарастыру ұсынылып отырған лингвистикалық парадигманы күрделі динамикалық жағдайлар негізінде сыннан өткізіп, тәжірибелік артықшылықтарын көрсетуге мүмкіндік береді.

Диссертация тақырыбының өзектілігі дінді сыни тұрғыда зерттеудің қазіргі кезеңде бетпе-бет келіп отырған әдістемелік және эмпирикалық қиындықтарын шешуге бағытталған ғылыми тұжырымдар ұсынуымен негізделеді. Негізгі ғылыми үлес діни құбылыстарды зерттеудегі эпистемологиялық мәселелерді шешуде жатыр. Зерттеуші өз жұмысында субъективті тәжірибесіне, пікірлеріне негізделетін болса, зерттеу нәтижелерін

тексеру қиындап, оның белгілі бір теологиялық тұжырымдарға бағытталғанын анықтауға болар еді. Сондықтан зерттеуші діни тәжірибеге тек «объективті ұстанымдар» арқылы ғана талдау жүргізуі керек. Ұсынылып отырған жұмыс осы мәселені өзінің әдістемесін лингвистикалық парадигмаға негіздеу арқылы шешуге тырысады. Диссертация эмпирикалық негіз ретінде формалды құрылым, грамматика, лексика, дискурс ұйымдастыру секілді объективті лингвистикалық көріністерге назар аударады. Бұл зерттеушіге негізгі метафизикалық тұжырымдарды терең қарастырмай-ақ, діни ұғымдардың қалай құрылатынын және жеткізілетінін талдауға мүмкіндік береді. Осы арқылы әдістемелік бейтараптық және ғылыми туралық қамтамасыз етіледі.

Әдістемелік таңдау дін медиа және саясатпен тоғысқан үлкен көлемді, күрделі заманауи дискурсқа қолданылғандықтан ғылыми маңызы ерекше. Дінді дискурсивті зерттеу сапалық талдаумен шектелсе, ал жұмыс ұсынып отырған лингвистикалық парадигма тұжырымы сандық тұрғыда зерттеуге де мүмкіндік береді. Лингвистикалық парадигма діни семантиканың зайырлы мәнмәтінде дискурсивті тұрғыда қайта құрылуын нақты талдауға негіз бола алады.

Тақырыптың өзектілігі тіл және дін қарым-қатынасы негізінде дамып келе жатқан пәнаралық саланың толыққанды зерттеулермен қамтамасыз етілмегендігімен негізделеді. Бұл сала өзінің ерекше табиғаты бойынша лингвистикалық әдістерді дінді дискурсивті тұрғыда зерттеумен біріктіруді талап етеді, оның ішінде институционалдық, рәсімдік, медиа және қауымдық дискурстар сияқты түрлі салалар қамтылады. Зерттеу жүргізуде мәтінмен қатар интерактивті элементтер де қолданылды, бұл әсіресе сандық кеңістіктегі заманауи діни коммуникацияны түсіну үшін өте маңызды. Дінді дискурсивті зерттеу мен лингвистикалық парадигманы синтездеу арқылы диссертация діни тілдің өте күрделі, тура мағынасында емес қолданылуын талдауға арналған құрылымдық негіз береді. Когнитивті емес діни тіл туралы жай ғана философиялық теорияларды талқылау орнына, лингвистикалық парадигма құралдарын қолдану лингвистикалық тұрғыдан тексерілетін және құрылымдалған негізді ұсынады.

Диссертациялық жұмыс саланың іргелі әдістемелік қиындығымен, яғни діни тілді анықтаумен және талдаумен тікелей айналысу арқылы ғылыми білімге үлес қосады. Діни тілді зерттеуді нақты лингвистикалық құрылымдарды қолдана отырып қарастыру арқылы, діни құбылыстарды анықтау мен талдаудың шешімі, аналитикалық тәсіл жеткілікті түрде формалды және жүйелі болса, тілдің өзінде бар екенін көрсетеді.

Тақырып сыни әдістемелік кедергіні шешуімен өзекті, зерттеу жұмысы ғылыми дискурсты ілгерілету үшін қажетті эмпирикалық қатаңдықты да, сыни тереңдікті де ұсынады. Диссертация қолданыстағы әдістемелік поляризациядан шығудың маңызды екендігін көрсету арқылы өзінің әдістемелік тәсілін негіздейді. Ол лингвистикалық парадигманы құрылымдық, когнитивтік және сандық тұрғыда бағаланатын үлгілерді қамтамасыз ету үшін пайдаланады, бұл таза сапалық дискурс зерттеулерінде әдетте кездеспейтін аналитикалық дәлдікті енгізеді. Сонымен қатар, жұмыс дінді дискурсивті

зерттеуге бағдарланады, бұл формалды лингвистикалық талдаудың қоғамдағы билік пен мағына жасаудың тарихи, мәнмәтіндік және саяси динамикасымен ішкі байланыста болуын қамтамасыз етеді.

Зерттеу жұмысы дінді дискурсивті зерттеудің эмпирикалық негізділігін және әдістемелік сенімділігін арттырады, шындықтың әлеуметтік құрылысы туралы жоғары деңгейдегі герменевтикалық бақылауларды жүйелі, мәтінге негізделген және сандық тұрғыда бағаланатын талдауларға айналдырады, заманауи және сандық діни коммуникацияның күрделіліктерін шешуге қабілетті ұстаным ұсынады. Бұл синтез жұмыстың академиялық тұрғыдан бірегей, терең пәнаралық болуын және жиырма бірінші ғасырда дінді сыни, ғылыми зерттеуді қолдау үшін қажетті әдістемелік жетілуге қарай маңызды қадам жасауын қамтамасыз етеді.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Осы зерттеу үшін қажетті дискурс теорияларының негіздері герменевтика мен психоанализді зерттеген ғалымдардың жұмыстарында көрсетілген, сонымен қатар мәтін мен жанр теориялары жайлы еңбектер де қарастырылады. Тақырыптың зерттелуіндегі маңызды орынды теолингвистика мен мәдени лингвистика салаларындағы зерттеулер алады. Бұл көзқарастар бізге тілдік құрылымдар мен мәдени концептілер арасындағы байланысты түсінуге, дін саласындағы дискурс адамның өзі және мәдени негіздерімен тікелей байланысты екендігін айқындауға мүмкіндік береді. Діни дискурсты зерттеуге байланысты теориялық материалдардың көптігіне қарамастан, зерттеу жұмыстарында белгілі бір назардан тыс қалған тұстар әлі бар және диссертация нәтижелері оны азайтуға бағытталған. Мысалы, жазылған еңбектерде лингвистикалық парадигманың діни дискурстың конститутивті қасиеттерін қамтитын бірегей, толыққанды үлгісі жоқ. Оның ерекше қатысушылары, фидеистік сипаттамалары, коммуникация барысындағы дайын, жатталған мәтіндерді қолдану оның лингвистикалық және жанрлық ерекшеліктерін қалай қалыптастыратыны жеткілікті түрде зерттелмеген. Дәстүрлі зерттеу діни дискурстағы бейвербалды құралдарға бейтарап қарап, олардың уағыз-насихат барысындағы, діни рәсімдерді атқарудағы маңызын айқындай бермейді. Сонымен қатар жаңа коммуникативті шынайылық – сандық кеңістіктегі діни дискурс та зерттелмеген деп айтуға болады. Оның ғаламтордағы жанрларға бейімделуін талдау жаңа әдістемелік құралдарды талап етеді. Діни дискурстың поликонфессионалды қоғам мәліметтері мысалында кешенді, жүйелі лингвистикалық талдауы да жоқ.

Дін мен тілдің қарым-қатынасын, тілдік үдерістерге діннің әсерін, керісінше тілдің дінге әсерін зерттеу лингвистиканың негізін салушылар ретінде танымал ғалымдардың еңбегінде орын тапқан. Мысалы *Эйнар Хауген* өзінің «*Америкадағы норвегиялық тіл*» (1953) атты еңбегінде діни тиістілік, өзін-өзі айқындау мен тіл ауыстыру арасындағы байланысты Америкадағы норвегиялықтар мысалында суреттейді. *Джошуа Фишман*ның «*Құрама Штаттардағы тілдік адалдық*» (1966) еңбегі қазіргі кездің өзінде иммиграция жағдайындағы тілдік ауысу немесе оны сақтап қалу үдерістеріне діни факторлардың қалай әсер ететінін көрсететін пәнаралық бағдар беруші

құрал ретінде қарастырылады. Уиллиам Стьюарт, Чарльз Фергюсон, Дэвид Кристал осы кезеңде дін мен тіл байланысы жайлы түрлі мақалалар жариялап отырды. Уиллиам Самарин «Діни тәжірибедегі тіл» (1982) еңбегін жазып шықты. 2006 жылы Дж. Фишман «Дін мен тіл әлеуметтануындағы зерттеулер» атты жинақты өз редакторлығымен жарыққа шығарды. 2009 жылы Супра Мухержи «Тіл мен дін» тақырыбы аясындағы мақалаларды «Тіл әлеуметтануының халықаралық журналына» жинақтады. 2010 жылы Топ Омони «Тіл мен дін әлеуметтануы: өзгеріс, конфликт және орнығу» атты еңбек жазып шықты. Осы жылы қазан айында Австриялық қолданбалы лингвистика ассоциациясының кеңейтілген отырысында тілдің дінді және діндарлықты бейнелеу, құру, бөлшектеудегі орны жайлы талқыланды. Ал Дж. Фишманның «Тіл мен дін әлеуметтануындағы негізгі теориялық бағдарлардың декалогы» (2006) атты еңбегі осы саладағы зерттеу жүргізудің методологиясын реттеп берген еңбек ретінде қарастырылады. Тіл мен діннің қарым-қатынасын қарастырған еңбектер қатарында дін мен тілдік идеологияны талқылаған Han H. және Varghese M. 2019 жылы жариялаған «*Language ideology, Christianity, and identity: Critical empirical examinations of Christian institutions as alternative spaces*» (Тілдік идеология, христиандық және өзін-өзі айқындау: христиандық институттардың балама орындар ретінде сыни-эмпирикалық талдамасы), дін және тілдік саясат қарастырылған Agadjanian A. (2017) «*Tradition, morality and community: Elaborating orthodox identity in Putin's Russia*» (Дәстүр, мораль және қауымдастық: Путиндік Ресейдегі ортодоксалды айқындалудың талдамасы), дін және тілді сақтап қалу жайлы Ding S. L. және Goh K. L. (2020) «*The impact of religion on language maintenance and shift*» (Діннің тілді сақтап қалу мен өзгертуге ықпалы) секілді зерттеулер бар. Жалпы дін мен тілдің қарым-қатынасына қатысты біршама еңбектер жазылған. Мысалы Fonseca C. (2007) «*The interpretation of cultures: Selected essays*» (Мәдениеттер интерпретациясы: Таңдаулы эсселер), Hutchison J. A. (1959) «*Theology of culture, by Paul Tillich*» (Пауль Тиллих бойынша мәдениет теологиясы), Schiffman H. (2012) «*Linguistic culture and language policy*» (Лингвистикалық мәдениет және тілдік саясат) секілді еңбектерде тіл мен дін мәдениеттің ерекше маңызды, аса ықпалды құрамдас бөліктері ретінде сипатталады. Отандық зерттеушілерден Қайдаров А. (1985) «*Этнолингвистика*», Mankeeva Z. A. (2008) «*Cognitive bases of ethnocultural names in the Kazakh language*» (Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың когнитивті негізі), Есім F. (2019) «*Хакім Абай*» секілді еңбектерде дін мәдениеттің қайнар көзі, ал тіл сол мәдениетті тасымалдаушы деген тұжырым жасалады. Ал Knitter P. F. (2010) «*Social work and religious diversity: Problems and possibilities*» (Әлеуметтік жұмыс және діни көптүрлілік: мәселелер мен мүмкіндіктер), Darraz M. (2008) «*Addeen*» (Дін) еңбектерінде діни тілдің қабылдануы мен оның әр ұлттың мәдениетіне сіңірген еңбегін талдайды. Kervin W. S. (2019) «*Dimensions of worship in the Shema: Resources for Christian liturgical theology*» (Схимадағы құлшылықтың қырлары: христиандық литургиялық теологияға арналған қайнарлар), Tyler C. (2003) «*The much-maligned and misunderstood eternal consciousness*» (Өзгертілген және дұрыс

қабылданбаған шексіз сана), *Zuckermann G. (2006) «Etymythological othering and the power of 'lexical engineering' in Judaism, Islam and Christianity: A socio-philo(sopho)logical perspective»* (Этимифологиялық өзгешелендіру және иудаизм, ислам мен христиандықтағы лексикалық инжинерия: элеуметтік, фило(софия)логиялық перспектива) секілді еңбектерде тілдің дінге әсері, тіл қалай діннің анықтамасын өзгерте алатындығы сипатталады. Ал *Engler S. пен Gardiner M. Q. (2017) «Semantics and the sacred»* (Семантика және қасиеттілік) зерттеуінде діннің тілге әсерін, тіл семантикасын қарастырады.

Дискурсивті талдау ұғымының тіл біліміндегі жеке бағыт ретінде қалыптасуы ХХ ғасырдың екінші жартысында жүзеге асты. Осы кезеңде мәтін лингвистикасының еуропалық мектебі өкілдерінің (Т.А. ван Дейк, В. Дресслер, Я. Петефи) маңызды жұмыстары мен америкалық лингвистердің (У. Лабов, Дж. Граймс, Р. Лонгейкр, Т. Гивон, У. Чейф) дискурсивті зерттеулерді дәстүрлі лингвистикалық тақырыптармен байланыстыратын фундаменталды еңбектері жарық көрді. 1980-1990 жылдары дискурс теориясына қатысты жалпылама теориялар, анықтамалықтар мен оқу құралдары жарық көрді. Олардың қатарына *Дж. Браун, Дж. Юл* 1983 жылы жариялаған «*Дискурсивті талдау*», *Дж. Аткинсон* мен *Дж. Херитидж* редакциясымен 1984 жылы жарық көрген «*Әлеуметтік іс-әрекет құрылымы: күнделікті диалогты талдау негізіндегі зерттеу*», 1985 жылы *Т.А. ван Дейк* редакциясымен шыққан төрт томдық «*Дискурсивті талдау бойынша анықтама*», *С. Томпсон, У. Манн* редакциясымен 1992 жылы шыққан «*Дискурс сипаттамасы*», *Дж. Дюбуа* бастаған авторлар 1993 жылы жазған «*Дискурс транскрипциясы*», *Я. Ренкема* 1993 жылы шығарған «*Дискурсивті зерттеулер*», *Д. Шиффриннің* 1994 жылғы «*Дискурсқа бағытталу*», *У. Чейф* 1994 жылы жариялаған «*Дискурс, сана және уақыт*», *Т.А. ван Дейк* редакциясымен 1997 жылы шыққан екі томдық «*Дискурсивті зерттеу: Пәнаралық кіріспе*» секілді еңбектерді жатқыза аламыз.

Біз таңдап отырған тақырыпқа қатысты салалас және сабақтас отандық зерттеулерге шолу жасау барысында бірқатар тенденцияларға куә болдық. Дискурсты, дискурс-талдауды көп жағдайда филологиялық, саяси зерттеулер жүргізуде қолдану үрдісі бар екен. Мысал ретінде *А.М. Жакулаевтың «Қазіргі қазақ прозасындағы тарихи дискурс»* философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы (2024), *Г.Б. Норузованың «Лингвопрагматическая специфика юридического медиадискурса»* философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы (2018), *Р.К. Койлыбаеваның «Қазақ отбасы дискурсының лингвоаксиологиялық аспектісі»* философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы (2023), *Ш.Г. Абдированың «Қазақстандық идеологиялық дискурс және "Рухани жаңғыру" концептісі»* философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы (2023), *С. Т. Алпысбаеваның «Сыни дискурс-анализ (СДА) – элеуметтік құбылыстың лингвистикалық тиімді зерттеу құралы»* атты мақаласы (2020), *С.Тасымованың «Дискурстың коммуникативтік ықпал ету мүмкіндіктері»* мақаласы (2007), сандық кеңістіктегі дискурс мәселесіне бағытталған *Е. А.*

Ловчикованың «Лингвистические особенности жанра мгновенных сообщений в виртуальном дискурсе» мақаласы (2013), Ж.А. Нуршаихованың «Семантический анализ и дискурсивные стратегии сайта: на материале сайтов казахстанских компаний» монографиясы (2016), Б.А. Ахатованың «Политический дискурс и языковое сознание» монографиясы (2006) секілді еңбектерді келтіре аламыз. Ал тікелей діни дискурсқа қатысты, оның ішінде ислам дінін негізгі объект етіп алған еңбектер дискурсты «талқылау», «сипаттау» секілді мағыналарда қолданып жазылған. Олардың қатарында Ш.С. Рысбекованың «Антропологический дискурс в современной религиозной философии» (2009) еңбегі, К.С. Назарбектің «"Діни экстремизм" ұғымы туралы саяси-құқықтық дискурс» атты мақаласы (2013), Г. Курманғалиеваның «Исламская философия в дискурсе современности: проблема и тенденции» еңбегі (2013), Г.Г. Соловьеваның «Аль-Газали и современный религиозный дискурс» (2016) мақаласы, К. М. Казкеновтың «Религиозные процессы в Казахстане: диалог, дискуссии, дискурс» (2003) мақаласы, Г. Алпыспаеваның «Исламский дискурс в государственной-конфессиональной политике советской власти в Казахстане в 1920-1930 гг.» (2022) мақаласы, Ә. П. Шаһарманның «Структурный анализ религиозного дискурса» (2020) мақаласы, Е.В. Музыкинаның «Исламский культурный компонент в этическом дискурсе Тарика Рамадана и Зияуддина Сардара» философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы (2018), О. Саметтің «Өркениеттер қақтығысы және исламдағы диалогтық дискурсы (Әбу Ханифа мәзһабы қайнаркөздері негізінде)» философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы (2017) бар. Осы ұсынылған ақпарат негізінде біздің елде диссертация тақырыбына қатысты, жанасатын, дискурстың өзіне, кейіптері, ғылымның басқа салаларына қатысы, діни мәнмәтіндегі қызметіне байланысты зерттеулер жасалғанымен, дінді дискурсивті тұрғыда зерттеу және бұл зерттеуді жүргізу барысында лингвистикалық парадигма мүмкіндіктерін пайдалануға қатысты зерттеу жұмысы жоқтың қасы екендігін көреміз. Бұл тұжырым, өз кезегінде, таңдалған тақырып пен жасалған зерттеудің, ұсынылған теориялық және эмпирикалық ақпараттардың, тұжырымдардың өзектілігі мен қажеттілігі өте жоғары деңгейде екендігін негіздейді.

Зерттеудің объектісі мен пәні. Зерттеу жұмысының объектісі ретінде лингвистикалық парадигма негізінде зерттелетін діни дискурс қарастырылады. Ол күрделі, әлеуметтік мәні зор, ресми мағынасы бар, клишелерге негізделген коммуникативті феномен ретінде қызмет етеді. Зерттеу жұмысының пәні ретінде діни дискурстың тілдік және коммуникативті ерекшеліктері, діни мәндер мен құндылықтарды дискурсивті лингвистикалық парадигма негізінде көрсету қарастырылады. Пән шеңберінде діни дискурстың түрлі коммуникативті іс-әрекеттер негізінде (уағыз-насихат, сандық кеңістік) көрініс беруі мен қызмет етуі және оның Қазақстан Республикасы үлгісінде аймақтық ерекшеліктерін талдау жүзеге асырылады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Жұмыстың мақсаты – дискурсивті лингвистикалық парадигма шеңберінде діни дискурс ерекшеліктерін

айқындау, жүйелеу, талдау. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

- Дінді сөздер феномені ретінде сипаттай отырып, діни дискурстың құрылымын, қызметтерін, конститутивті қасиеттерін айқындау;
- Лингвистикалық парадигманы зерттеудің теориялық және әдістемелік орталығы ретінде негіздеу;
- «Дін» ұғымын толыққанды дискурсивті құрылым ретінде қарастыру;
- Тіл мен дін қарым-қатынасындағы негізгі тенденцияларды диахрониялық тұрғыда талдай отырып, қасиетті мәтіндер тарихына лингвистикалық тұрғыда шолу жасау;
- Діни дискурсты түсіну үшін қажетті дінтанулық және лингвистикалық ұстанымдарды талдау арқылы дискурс-анализ әдіснамасын қарастыру;
- Діни дискурстағы лингвистикалық бағыттар мен әдістерді вербалды және бейвербалды құралдардың қолданысы негізінде айқындау;
- Уағыз-насихатқа діни дискурстың негізгі көрінісі ретінде дискурсивті және лингвистикалық тұрғыда талдау жасау;
- Сандық кеңістіктегі заманауи діни дискурсты сипаттау, оның ерекшеліктерін айқындау, жүйелеу;
- Қазақстан Республикасы үлгісінде діни жағдайға аймақтық талдау жасап, дискурсивті зерттеу аясында ұсынылып отырған лингвистикалық парадигманың тәжірибелік апробациясын жүргізу.

Зерттеу жұмысының әдістері. Диссертацияның әдістемелік негізі кешенділік пен пәнаралық байланыс ұстанымдарына сүйене отырып қалыптастырылды. *Пәнаралық зерттеу жүргізу ұстанымы* зерттеу барысында аса жоғары маңыздылыққа ие, себебі тек лингвистикалық не тек дінтану әдістері тақырыптың көпқырлы сипатына сай келмейді. Лингвистиканың антропологиялық, дінтанулық, әлеуметтік-мәдени сараптамамен бірлесе жұмыс істеуі тек тілдік бейненің емес, мәдени концептілер мен адамның өзінің діни саладағы орнының да зерттелуіне себепкер болады. *Жүйелі зерттеу жүргізу ұстанымы* діни дискурсты толыққанды дискурсивті құрылым ретінде қарастыруға мүмкіндік берсе, *дискурсивті зерттеу жүргізу ұстанымы* жұмыстың өзегі ретінде мәтіндерді статикалық күйде зерттеуден асып, сөйлеу әлеуметтік іс-әрекет ретінде қарастырылатын динамикалық коммуникативті оқиға ретінде талдауға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысы келесідей ғылыми әдістер кешеніне негізделіп жүргізілді:

– Дискурс-талдау: негізгі зерттеу әдісі ретінде қолданылады. Діни мәтінді, сөйлеуді оның әлеуметтік және прагматикалық мәнмәтінінде зерттеуге мүмкіндік береді;

– Герменевтикалық талдау: тарихи тұрғыда бұл әдіс қасиетті мәтіндерді түсіндірумен байланысты, бірақ зерттеу барысында мәтіннің мағыналық жүйелілігі және сакралды мәнін айқындау үшін қолданылды. Сонымен қатар бұл әдіс лингвистикалық бірліктер қалай трансценденталды мәнге ие болатындығын талдауға мүмкіндік береді;

– Лингво-мәдени және антропологиялық талдау: тұрақты тілдік бірліктер мен негізгі діни ұғымдар арасындағы байланысты зерттеуге қолданылды, фидеистік коммуникация кезінде диалогқа түсушілер рөлін ұғуға мүмкіндік береді;

– Сипаттау әдісі (дескриптивті әдіс): лингвистикалық тенденциялар мен бейвербалды құралдардың қызметтерін жүйелеуде қажет, сонымен қатар діни дискурс жанрлары типологиясын қалыптастыруға пайдаланылды;

– Салыстырмалы-тарихи әдіс: діни саладағы тілдік қатынастардың эволюциясын шолуда және қасиетті мәтіндермен байланысты тарихи тілдік қақтығыстарды талдауда қолданылады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Жұмыстың ғылыми жаңалығы лингвистикалық парадигма ретіндегі арнайы теориялық үлгіні қалыптастыру мен ғылыми айналымға заманауи шынайылық үшін өзекті эмпирикалық ақпаратты енгізуде көрініс береді. Теориялық және эмпирикалық жаңашылдығы келесідей тұжырымдармен сипатталады:

– Отандық теоллингвистикада дінді дискурсивті зерттеу үшін лингвистикалық парадигма концепциясы жүйеленді. Бұл парадигма шеңберінде оның конститутивті қасиеттері айқындалып, сипатталды;

– Діни дискурсты толыққанды қарастыруға мүмкіндік беретін зерттеудің дискурсивті-лингвистикалық ұстанымдары лингвистикалық, әлеуметтік-мәдени, антропологиялық және дінтану әдістері синтезіне негізделіп қалыптастырылды;

– Сандық кеңістіктегі діни дискурстың жүйелі дискурсивті-лингвистикалық сипаттамасы жасалды. Талдау діни дискурстың ғаламторлық жаңа үлгілерге бейімделуі, гибридті ұстанымдардың қалыптасуы, сакралды ұғымдардың профанациясы жайлы ақпараттарды қамтиды;

– Қазақстан Республикасының үлгісінде ұсынылған аймақтық зерттеу негізінде діни коммуникацияның кешенді дискурсивті талдауы алғаш рет жүзеге асырылды. Ғылыми айналымға көпұлтты және поликонфессионалды қоғамдағы діни жағдай жайлы ақпарат енгізуге мүмкіндік берді.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар. Диссертацияны дайындау барысында жүргізілген зерттеу жұмыстары келесідей тұжырымдарға негіз болды:

– Лингвистикалық парадигма дінді зерттеу үшін тиімді теориялық және әдістемелік негіз бола алады. Себебі ол діни дискурсты толыққанды, мағыналық тұрғыда ұйымдасқан, клишелерге негізделген құрылым ретінде қарастырады. Бұл дискурстың конститутивті сипаты ретінде қарым-қатынастың фидеистік түрі танылады;

– Діни дискурсты сипаттау пәнаралық ұстанымдарды талап етеді, нақты осы зерттеу үшін лингвистикалық, антропологиялық және әлеуметтік-мәдени, тарихи талдау қажет болады;

– Діни дискурстың негізгі көрінісі ретіндегі уағыз-насихатты талдау дискурсивті-лингвистикалық парадигма ұсынатын мүмкіндіктер аясында

ақпараттың қандай мақсатта, қалай жеткізіліп отырғанын, не меңзелетіндігін түсінуге мүмкіндік береді;

– Діни дискурстың заманауи жағдаяттарда қызмет етуі оның белсенді түрде бейімделіп жатқандығын көрсетеді. Әсіресе жанрлық үлгілер сандық кеңістікте өзгеріске ұшырайды. Бұл бейімделу белгілі бір гибриді мәтіндік үлгілердің қалыптасуына бастау болып, оның дискурсивті сипаттарын сақтай отырып, коммуникативті әсер етудің жаңа механизмдерін қолдануға себепкер болады;

– Лингвистикалық парадигманы аймақтық ақпаратқа қатысты қолдану поликонфессионалды қоғамда діни коммуникацияны реттеудің қажеттілігі мен тарихи-мәдени факторлар арқылы айқындалған белгілі бір дискурсивті тенденцияларды анықтайды. Осы зерттеу барысында ақпараттың нәтижелі верификациясы ұсынылған лингвистикалық парадигманың құндылығын көрсетеді.

Зерттеудің теориялық және тәжірибелік маңызы. Диссертацияның теориялық маңызы оның жалпы дискурс теориясы мен теолингвистикаға қосқан үлесімен анықталады. Зерттеу жұмысының нәтижелері дінді дискурсивті зерттеу ұғымын түсінуге мүмкіндік береді, лингвистикалық парадигманы жасақтау діни дискурстың түрлі кейіптерінде оны қолданудың құралдары мен ерекшеліктерін көрсетеді. Ұсынылған кешенді зерттеу ұстанымы өзге де әлеуметтік маңызы бар, орталық ұғымдары сенім, құндылықтар, ресмилендіру болатын институционалды дискурс кейіптерін (саяси, құқықтық, медициналық, т.б.) зерттеуге негіз бола алады. Зерттеудің тәжірибелік маңызы сан қырлы және білім беру, мемлекеттік басқару мен сараптама салаларында көрініс береді. Теориялық тұжырымдар, талдау әдістері, қолданбалы материал мәтін лингвистикасы, дискурс-талдау, теолингвистика, әлеуметтік лингвистика секілді салаларда оқу курстарын, арнайы семинарларды құрастыруда қолданыла алады. Қазақстан Республикасындағы діни жағдайға жүргізілген дискурсивті талдау нәтижелері және дискурсивті талдау үлгісі мемлекеттік органдарға діни саясат саласында ұсыныстар жасақтауға көмектесе алады. Сонымен бірге діни мәндегі мәтіндердің лингвистикалық сараптамасын жасау барысында, тілдік қақтығыстардың алдын алу, коммуникативті қауіпсіздікті қалыптастыру үшін пайдалануға болады. Уағыз-насихат талдауының жасақталған үлгісі және дискурстың сандық кеңістіктегі ерекшеліктерінің айқындалуы діни ұйымдар мен медиа құралдарының коммуникативті стратегияларының тиімділігін бағамдап, арттыруда көмекші бола алады.

Зерттеу жұмысының жариялануы мен сыннан өтуі (апробация). Диссертациялық жұмыстың негізгі нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік ғылыми басылымдарда барлығы 17 ғылыми мақала түрінде жарық көрді. Оның ішінде 1 мақала – Скопус (Scopus) базасында, 3 мақала – Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті бекіткен тізімге енетін журналдарда, 7 мақала – халықаралық және отандық ғылыми-

тәжірибелік конференциялар жинағында, 6 мақала – отандық және шетелдік ғылыми журналдарда жарияланды.

I Scopus базасындағы мақала:

A Discourse Analysis of State Approaches to Religious Diversity in Multi-Ethnic Societies // *Pharos Journal of Theology* ISSN 2414-3324 online Volume 106 (3) Themed Issue (2025). CiteScore: 0.7. Percentile: 73. First quartile in category Religious Studies (2024).

II Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті бекіткен тізімге енетін журналдарда жарияланған мақалалар:

1. Discursive study of the peculiarities of the language of religion // **Eurasian Journal of Religious studies**, [S.l.], v. 27, n. 3, sep. 2021. ISSN 2521-6465. 31-41 бб.

2. Critical Analysis of the Influence on Power and Coordination of the Concepts of Religion and Discourse // *Eurasian Journal of Religious studies*, [S.l.], v. 32, n. 4, dec. 2022. ISSN 2521-6465. 75-85 бб.

3. Дін мен тіл қоғамдық сана құрылымындағы негізгі категориялар ретінде // *Eurasian Journal of Religious studies*, [S.l.], v. 43, n. 3, sep. 2025. ISSN 2521-6465. 44-55 бб.

III Халықаралық және отандық ғылыми-тәжірибелік конференциялар жинағында жарияланған мақалалар:

1. Қазіргі Батыс Еуропа елдеріндегі саяси-әлеуметтік үрдістерге исламның ықпалы жайлы дискурс // «Дінтанудың қазіргі жағдайы мен оның даму перспективалары» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары жинағы, ҚазҰУ, Алматы, 16.11.2019. 46-50 бб.

2. Әлеуметтік лингвистиканың дін тілі мен діни тілді зерттеудегі әлеуеті // «Филология, Лингводидактика және аударматану: өзекті мәселелері мен даму тенденциялары» халықаралық ғылыми және оқу-әдістемелік конференциясы материалдары жинағы, ҚазҰУ, Алматы, 25.11.2019. 17-20 бб.

3. Дискурс ұғымы және дискурсивті талдау мәні. «Жаңа ғылыми зерттеулер – 2021» атты халықаралық ғылыми конференцияның материалдар жинағы. Алматы, 11-12 ақпан 2021. 4-8 бб.

4. Дінді дискурсивті зерттеу жайлы түсінік // «Қазіргі заманғы ғылым мен білім берудің жағдайы және болашақтағы дамуы» атты халықаралық ғылыми конференцияның материалдар жинағы. Қарағанды, 25-26 ақпан 2021. 8-12 бб.

5. Discursive analysis of the religious situation in the Republic of Kazakhstan // 2.International Antalya Scientific Research and Innovative Studies Congress. 17-21 March 2022/Antalya – Turkey. 713-717 бб.

6. «Дін» ұғымының денотативті және коннотативті қырларына талдау // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 90 жылдық мерейтойына арналған «Қазақстандағы дінтанудың өзекті мәселелері» атты ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы, 28 қараша 2024 жыл. 225-228 бб.

7. «Дін» ұғымының әлем тілдеріндегі аудармалары // Әбу Насыр әл-Фарабидің 1155 жылдығына арналған «Адамзат тарихындағы Әл-Фараби

мұрасы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы. 2-3 сәуір 2025 жыл. 203-205 бб.

IV Отандық және шетелдік ғылыми журналдарда жарияланған мақалалар:

1. Дінаралық және конфессияаралық қарым-қатынастарды реттеудің әлемдік үлгілеріне дискурсивті талдау // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Хабаршы, Тарих сериясы, №1 (96) 2020. 172-181 бб.

2. Лингвистикалық парадигма ұғымына және оның кейіптеріне концептуалды талдау // Актуальные научные исследования в современном мире, №1 (69), қаңтар 2021, 66-71 бб.

3. Қазақстандық діни жағдайды реттеудегі Батыс Еуропа мемлекеттерінің ислам дінін қоғамға бейімдеу үлгілері жайлы дискурстың орны мен ықпалы // Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және Этнология институты, Отан тарихы журналы, №1 (93) 2021. 159-169 бб.

4. Дінді дискурсивті тұрғыда зерттеудің алғышарттары мен әдістемесі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №2 (120). 49–62 бб.

5. The analysis of the linguistic and philosophical paradigms based on the concept of discourse in the academic study of religion // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies, 149(4). 325-341 бб.

6. Қасиетті мәтіндер тарихындағы тілдік қақтығыс көрінісіне дискурсивті талдау // Исламтану зерттеулері. Ғылыми журнал. №1 (05) 2025. 149-161 бб.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыстың құрылымы зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сай кіріспеден, негізгі үш тараудан және 9 тараушадан (бірінші тарау 3 тараушадан, екінші тарау 3 тараушадан, үшінші тарау 3 тараушадан), қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады. Жалпы көлемі – 190 бет. Пайдаланылған әдебиеттер саны – 160.